

S. DUBIĆ

ISTRAŽIVANJE INOKOSNIH SELJAČKIH GOSPODARSTAVA

Sadržaj: Uvod — Snabdjevenost istraživanih gospodarstva zemljišnom površinom — Snabdjevenost radnom snagom — Snabdjevenost zgradama — Snabdjevenost oruđima i mašinama — Snabdjevenost stokom — Sistem iskorišćavanja zemlje — Plodored — Proizvodnja — Robna proizvodnja — Elementi dohotka — Zaključak — Summary — Literatura

Inokosna seljačka gospodarstva pretstavljaju kod nas velik dio poljoprivredno iskorišćavane površine. Ispitivanje ovakvih inokosnih seljačkih gospodarstva od znatnog je interesa i s gledišta socijalističke privrede. Takva naima istraživanja otkrivaju organizacionu strukturu ovakvih malih ekonomija, njihovu snabdjevenost sredstvima proizvodnje, stupnjeve iskorišćavanja ovih sredstava, radnu snagu i njeno iskorišćenje, daju podatke o prinosima, robnoj proizvodnji, uopće o proizvodnom potencijalu.

Poznavanje proizvodnog potencijala inokosnih seljačkih gospodarstava, kao proizvodnih jedinica, uključenih u plansku privredu, važno je zbog toga što omogućuje ispravno prosuđivanje uloge, koju ona vrše u proizvodnji. Ovakvo poznavanje je napose važno kad se radi o uključivanju seljačkih inokosnih ekonomija u seljačke radne zadruge, da bi se uočilo, koje proizvodne snage one unose u kolektivnu proizvodnju.

Ovo je istraživanje nastavak istraživanja inokosnih seljačkih gospodarstava, koje sam započeo u godinama 1928 do 1931, a o kojima sam prve rezultate objavio godine 1929¹⁾ i 1933.^{2) 3)}

Materijal za ovo istraživanje prikupio sam uz pomoć tadanjih svojih učenika na križevačkoj poljoprivrednoj školi, popunjavanjem pomno izrađenih upitnih araka, pred početak proljeća godine 1932 u selu Vel. Potočec kraj Križevaca. Pored podataka iz ovog sela tada sam sabrao i podatke iz jednog sela u Podravini i jednog sela u Lici. Prilike su mi istom sada dopustile da pristupim obradi jednog dijela tada sabranoga materijala, to jest podataka iz prvo spomenutoga sela.

Selo Veliki Potočec u blizini Križevaca brojilo je u doba istraživanja oko 70 seljačkih domova, to jest oko 70 seljačkih inokosnih gospodarstava.

Podaci su dobiveni sa 39 seljačkih gospodarstava, dakle sa preko polovice.

U doba sakupljanja podataka bila je privredna kriza na vrhuncu. Ispitivani seljaci gotovo su jednoglasno označivali godinu 1931 kao naj-

¹⁾ Dubić S., Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Obzor broj 255, Zagreb 1929.

²⁾ Dubić S., Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Križevci 1933.

³⁾ Dubić S., Jugoslaviens, Die bäuerliche Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft, N. Folge, XVII, 3 Berlin 1933.

težu godinu što su je kao samostalni poljoprivrednici proživjeli. Stoga je razumljivo da se kod prikupljanja podataka trebalo boriti s poznatom psihološkom pojavom u doba depresije — da se i nehotice nastoji ekonomske tegobe iskazati još težima nego što su one doista bile. Tako se za proizvode nastojalo da se iskažu najniže cijene postignute uopće u posljednje vrijeme, da se prinosi prikrivaju ili smanjuju, a izdaci uvećavaju. Da bi se tome izbjeglo, bio je pomno izrađen upitni arak u obliku unakrsnih pitanja, pomoću čega su se ovakva nastojanja mogla otkriti. Kod seljaka, čiju očitu nepovjerljivost prema ispitivanju nije bilo moguće savladati, nije se insistiralo na prikupljanju podataka. To je glavni razlog, zbog koga nisu prikupljeni podaci iz svih domaćinstava u selu.

Snabdjevenost istraživanih gospodarstava zemljišnom površinom

Po veličini poljoprivredno iskorišćavane zemljišne površine istraživani seljački posjedi kretali su se od 0,2 ha do 14,64 ha, odgovarajući razdiobi zemljišnog posjeda uopće u selu.

Svih istraživanih 39 seljačkih gospodarstava raspolagalo je zemljišnom površinom kako slijedi:

Tabela broj 1

Zemljišna površina bez šume	150,6 ha
Površina šume	101,3 ha
<hr/>	
Ukupna zemljišna površina istraživanih posjeda sa šumom	251,9 ha

Razdiobu istraživanih seljačkih posjeda po veličini ukupne zemljišne površine, kojom je raspolagao pojedini posjed, prikazuje tabela broj 2.

Tabela broj 2

Veličina posjeda u ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15	15 —
Broj posjeda	1	2	13	17	6	—

Kako se vidi prema podacima tabele broj 2, znatnu većinu istraživanih posjeda prikazivali su posjedi veličine površine 2 do 10 ha. Među ovima opet bili su brojniji posjedi veličine površine od 5 do 10 ha.

Za istraživanje bili su, kako je rečeno, uzeti srazmjerno razdiobi zemljišnog posjeda u selu posjedi svih veličina. Ako se prema u literaturi usvojenoj klasifikaciji uzmu posjedi do 0,5 ha kao parcelni, posjedi od 0,5 do 2 kao sitni, od 2 do 5 kao mali, od 5 do 10 kao mali srednji, a posjedi od 10 do 15 ha kao srednji seljački posjedi, onda se vidi, da u selu uopće nije bilo posjeda iznad 15 ha, to jest posjeda od 15 do 30 ha, ili prema istoj klasifikaciji velikih srednje-seljačkih, te posjeda od 30 do 70 ha, ili velikih seljačkih posjeda. Najveći, dakle, od istraživanih seljačkih posjeda spadali su u kategoriju srednjih seljačkih posjeda — srednjaka. Sabrani su dakle podaci najbrojniji iz malih, malih srednjih i srednjih seljačkih posjeda. Zato će ovi podaci i služiti najbolje prikazu proizvodnih odnosa i stanju proizvodnih snaga na ovakvim posjedima.

O razdiobi zemljišne površine unutar pojedinih posjeda govori nam tabela broj 3.

Tabela broj 3

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Broj čestica iz kojih se sastojao posjed	1	9	12	12	14
Prosječna veličina zemljišne čestice ha	0,2	0,17	0,30	0,72	0,9

S veličinom posjeda rastao je dakle, kako se vidi iz tabele broj 3, i broj čestica od kojih se sastojao pojedini posjed. Međutim, to ne znači ujedno i porast razdrobljenosti posjeda, jer, kako se očito vidi, s porastom ukupne veličine posjeda rasla je i prosječna veličina pojedinih čestica, od kojih su se sastojali istraživani posjedi.

Na najvećem broju od istraživanih posjeda, dakle na posjedima veličine od 2 do 10 ha, prosječno je zemljišna čestica iznosila jednu trećinu do tri četvrtine hektara. Na posjedima najveće kategorije, to jest od 10 do 15 ha površine, iznosila je oko jednog hektara. Treba napomenuti da su u tabeli broj 3 kod iskazivanja broja i veličine čestica posjeda uzete u obzir sve zemljišne čestice zajedno sa šumskim površinama.

O procentualnoj razdiobi zemljišne površine na posjedima raznih kategorija na različite načine iskorišćavanja govori tabela broj 4.

Tabela broj 4

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Površina oranica i vrtova %	100	48	48	36	33
Površina livada %	—	2	17	15	11
Površina vinograda %	—	8,32	7,15	4,45	5,98
Površina šume %	—	31,75	22,93	40,66	45,61

Kako se vidi iz tabele broj 4, posjedi raznih kategorija veličine bili su u prvom redu u različitoj mjeri snabdjeveni oranicama i vrtovima. Izuzevši jedan sitni parcelni posjed najniže kategorije, može se reći, da su istraživanja seljačka gospodarstva do veličine 5 ha površine imala oko polovicu ukupne površine pod oranicama i vrtovima. Iznad te površine imala su pod oranicom i vrtom 36 do 33%, to jest oko jednu trećinu.

Očita je tendencija da tim manje bude zemlje pod oranicom, što je veći seljački posjed. Pojava je razumljiva: Seljačko gospodarstvo čija radna organizacija počiva na ručnoj radnoj snazi članova porodice, kraj veoma ograničenih mogućnosti mehanizacije radova, obrađuje toliko zemlje, koliko može uglavnom savladati radnom snagom članova porodice. Odatle procentualno padanje površine zemlje pod oranicama čim je veći seljački posjed.

Upadljivo je malen procenat zemlje pod livadama kod posjeda veličine 0,5 do 2 ha ukupne površine, to jest svega 2%. Ovako malen procenat livada na ovim posjedima proizlazi iz naturalnog karaktera sitnih i malih seljačkih ekonomija. Gotovo sva površina za obradu sposobne zemlje mora se upotrebiti za proizvodnju ljudske hrane za opskrbu poro-

dice. Zato se pod plug i motiku stavlja sva zemlja koja se ikako može obraditi. Istom na posjedima većima od ovih proizvodi se i više nego je prijeko potrebno za prirodno podmirivanje potreba porodice, osim toga posjedi prelaze mogućnosti raspoložive radne snage članova porodice. Zato više nema tako intenzivnog nastojanja oko obrade svakog raspoloživog komada zemlje. Zato je i procenat zemlje pod livadama veći. Da procenat livada ne raste jače s porastom veličine posjeda razumijevanju može doprinijeti i činjenica da veći seljački posjedi još u znatnijoj mjeri nego pod livadama ostavljaju zemlju pod šumom iz istih razloga.

Za radne odnose na seljačkim porodičnim ekonomijama karakteristične su brojke, koje prikazuju procenat zemljišne površine, koja se nalazi pod vinogradom. Vinograd je kultura koja počiva gotovo isključivo na ručnoj radnoj snazi. Ručnom radnom snagom obiluju seljačka gospodarstva tim više ukoliko su manja. Brojke u tabeli broj 4 o procentu površine pod vinogradom govore da procenat površine pod vinogradom opada s porastom veličine posjeda, to jest utoliko više ukoliko više otpada zemlje za obradu na jednog člana porodice.

Snabdjevenost zemljom kao osnovnim uslovom proizvodnje prosječno po porodici po pojedinim kategorijama posjeda prikazuje nam tabela broj 5.

Tabela broj 5

Velicina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Prosječna površina zemlje po posjedu	0,2	1,50	3,29	7,43	13,24
Površina pod šumom	—	0,67	0,70	3,27	6,00
Površina bez šume	0,2	0,93	5,59	4,16	7,24
% pod šumom	—	44,6	27,0	44,0	45,31

Snabdjevenost radnom snagom

Istraživanih 39 seljačkih gospodarstava prikazivalo je 39 seljačkih porodica, koje su zajedno pretstavljale 209 glava. Prosječni broj članova porodice na istraživanim posjedima po pojedinim kategorijama prikazuje tabela broj 6.

Tabela broj 6

Velicina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Prosječni broj članova porodice	4,0	5,0	5,07	5,23	5,67

Tabela broj 6 iskazuje tendenciju porasta broja članova porodice s porastom veličine površine zemljišnog posjeda. Veća površina raspoložive zemlje omogućuje zajednički život većeg broja članova domaćinstva, te vrši manji pritisak na izlazak iz kućne zajednice.

O snabdjevenosti gospodarstva porodičnom radnom snagom može se suditi na osnovu činjenice — da je kraj sve tendencije da se na većim posjedima zadržava veći broj članova porodice, ustvari prosječno na jednom seljačkom gospodarstvu živjelo oko pet članova porodice. Broj

članova porodice se ispod toga prosjeka gotovo ne spušta, osim kod jedinog najsiitnijeg parcelnog posjeda. Kod većih posjeda ima tu i tamo više članova, ali nikad toliko, da bi se dosegao prosjek od 6 članova.

Osim članova porodice u pravilu se nije na seljačkim gospodarstvima upotrebljavala stalna strana radna snaga, nego tek vrlo rijetko i iznimno obično tamo gdje je usljed smrti ili drugih razloga spala radna snaga porodice na starce ili na omladinu još nesposobnu za rad.

Broj porodica koje su po pojedinim kategorijama posjeda upošljavale stalnu stranu radnu snagu prikazuje tabela broj 7.

Tabela broj 7

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15	Ukupno
Broj istraživanih posjeda	1	2	13	17	6	39
Broj posjeda koji su upošljavali stalnu radnu snagu	—	—	2	2	2	6
%	—	—	15,4	11,8	33,3	12,8

Kako se vidi iz tabele broj 7, na posjedima veličine 2 do 10 ha površine upošljavalo je svega 12 do 15% domaćinstava stranu radnu snagu. Češće upošljavanje strane radne snage upada u oči istom kad posjed pređe veličinu od 10 ha površine.

Snabdjevenost istraživanih posjeda radnom snagom uočava se bolje na osnovu promatranja broja za rad sposobnih članova porodice iznad 14 godina. Prosječni broj članova porodice iznad 14 godina prikazuje tabela broj 8.

Tabela broj 8

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Broj članova porodice iznad 14 godina	3,0	5,0	4,38	4,41	4,33

Iz tabele broj 8 vidi se, da su posjedi iznad 2 ha površine imali prosječno nešto više od 4 člana porodice sposobna za rad.

O tome u kolikoj su mjeri istraživana seljačka gospodarstva uspijevala da uposle vlastitu radnu snagu govori tabela broj 9. Tabela, naime prikazuje broj domaćinstava pojedinih kategorija, u kojima su pojedini članovi na kraće ili duže vrijeme išli na zaradu van vlastitoga gospodarstva.

Tabela broj 9

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Broj istr. posjeda	1	2	13	17	6
Broj posjeda sa kojih su članovi išli na zaradu izv. domaćinstva	1	2	9	3	0
%	100	100	69	17	0

Iz tabele broj 9 razabire se da su na posjedima veličine do 2 ha površine redovito pojedini članovi iz domaćinstva išli na zaradu izvan vlastitoga gospodarstva. Još u grupi posjeda veličine od 2 do 5 ha išli su pojedini članovi sa većine posjeda na zaradu izvan vlastite ekonomije. (Kod poblizjeg promatranja sabranoga materijala vidjelo se da je kod dva posjeda ove grupe po jedan član bio povremeno zaposlen u zanatu. U jednom od ta dva domaćinstva pored toga zasluživalo se kirijom konjima).

Na posjedima izvan 5 ha površine odlazak na zaradu izvan domaćinstva naglo opada. Iz tabele se vidi da su u grupi posjeda 5 do 10 ha pojedinci odlazili na zaradu izvan domaćinstva samo iz 3 od ukupno istraživanih 17 domaćinstava ove kategorije. Iz poblizjeg razmatranja istraživanog materijala vidi se da je u dva od ova tri gospodarstva po jedan član porodice bio zaposlen u tesarskom i zidarskom zanatu, a samo je iz jednog odlazio jedan član na nadnicu u poljoprivredi. Ukoliko su, dakle, u ovoj kategoriji posjeda pojedinci i posizali za zaradom izvan domaćinstva, išli su samo na bolje plaćeni rad.

U grupi domaćinstava s površinom posjeda iznad 10 ha nije zabilježen rad izvan domaćinstva na nadnicu, osim što je kod dvaju domaćinstava zabilježeno povremeno pečenjarenje mesa na sajmovima na profit.

Podacima tabele broj 9 potvrđeni su rezultati mojih prijašnjih istraživanja.¹⁾

Uzme li se u obzir snabdjevenost seljačkih porodica zemljišnom površinom po posjedima pojedinih kategorija, a s druge strane radna snaga kojom su raspolagala gospodarstva pojedinih kategorija, onda se njihovim stavljanjem u odnos može prikazati opterećenje radnih članova porodice radom na zemlji i zaključivati o radnom intenzitetu na posjedima pojedinih kategorija. O tome govori tabela broj 10, koja prikazuje koliko je na pojedinog radnog člana iznad 14 godina otpadalo zemljišne površine.

Tabela broj 10

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Na 1 radnog člana iznad 14 god. otpalo je površine:					
a) ukupno ha	0,06	0,33	0,95	1,61	3,25
b) bez šume	0,06	0,19	0,59	0,94	1,70

Kako se vidi iz tabele broj 10 otpadalo je zemljišne površine na jednog radnog člana porodice iznad 14 godina na posjedima od 10—15 ha 8 puta toliko koliko na posjedima 2—5 ha i još jedanput toliko koliko na posjedima 5—10 ha.

Snabdjevenost zgradama

Snabdjevenost gospodarstava zgradama dolazi do izražaja u njihovoj vrijednosti apsolutno i preračunato na 1 ha površine posjeda. Kod preračunavanja na 1 ha površine razabire se visina opterećenja ulaganjem u zgrade na posjedima razne veličine.

¹⁾ Dubić S., Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Križevci 1933.

Tabela broj 11

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Prosječna vrijednost zgrada Din	500	4.850	26.594	34.689	49.900
Zgrade na 1 ha površine iskazane u Din	2000	3.400	8.488	4.839	4.197

Iz tabele broj 11 vidi se, da su ulaganjem u zgrade po hektaru površine najjače bili opterećeni posjedi veličine od 2 do 5 ha. Na posjedima, naime, iz manjih kategorija zgrade su često izvedene kao primitivna laka gradnja, često bez hambara, pa i staje, te odatle mali iznos u dinarima za zgrade apsolutno i po hektaru površine. Istom kod posjeda veličine od 2 do 5 ha osjećala se potreba za solidnije izvedenim stanbenim prostorom za ljude i stoku te za spremištima za oruđa i zalihe proizvoda i materijala. To znači relativno znatno ulaganje u zgrade, dakle znatno opterećenje po hektaru površine. Od ove grupe posjeda pa naviše bilo je istom zabilježeno opadanje opterećenja zgradama po hektaru površine kako to prikazuje citirana tabela. To drugim riječima znači, da su seljački posjednici većih kategorija u zgrade relativno znatno manje ulagali nego manji seljaci.

Među raspoloživim zgradama zauzima prvo mjesto stanbeni prostor za ljude. U pravilu svaka seljačka porodica ima posebnu vlastitu kuću. Pored kuće, veće porodice, dakle porodice na većim posjedima, imaju često 1 posebnu »komoru« (kućer, kiljer). Snabdjevenost stambenim prostorom poblje prikazuje tabela broj 12.

Tabela broj 12

Veličina posjeda ha	Broj istraž. posjeda	Broj kuća	Prosječna kvadratura kuće m kv.	Broj komora	Pros. kvadratura komore	Po domaćinstvu prosječna kvadratura stamb. prostora	Svega kvadratura stamb. prostora čitave grupe
— 0,5	1	1	40	—	—	40,0	40,0
0,5 — 2	2	2	67,5	—	—	67,5	135,0
2 — 5	13	13	61,0	4	9	70,0	845,0
5 — 10	17	17	68,8	9	15	84,0	1427,0
10 — 15	6	6	81,1	5	30	111,5	669,0
Ukupno	39	39		18			3116,0

Iz tabele broj 12 vidi se, da je na 39 istraživanih seljačkih gospodarstava prebivalo 39 seljačkih, velikim dijelom širih porodica, koje su stanovale u 39 kuća i 18 odvojenih komora. Komora se uz kuću pojavljuje na posjedima iznad 2 ha površine i to tim češće, što je posjed veći, to jest čim na njem prebiva brojnija porodica, kako je to bilo naprijed prikazano. Kuće i komore prikazivale su zajedno 3116 m kv. stanbenog prostora. To znači, da je prosječno na jedno domaćinstvo otpadalo 80 m kv.

Kako je istraživanim posjedima živjelo ukupno 209 stanovnika, otpadalo je na pojedinu glavu 14,8 m kv. stanbenog prostora.

Snabdjevenost stanbenim prostorom za stoku prikazuju tabele broj 13 i 14. Tabela broj 13 prikazuje raspoloživi stanbeni prostor za krupnu stoku.

Tabela broj 13

Velicina posjeda ha	Broj istraž. posjeda	Broj posjeda sa stajom	Prosječna kvadratura staje m kv.	Svega stajskog prostora m kv.
— 0,5	1	—	—	—
0,5—2	2	1	16	32
2—5	13	13	32,3	420
5—10	17	17	46,7	795
10—15	6	6	48,5	291
Ukupno	39	37		1538

Tabela broj 13 pokazuje činjenicu, da su svi posjedi iznad 2 ha površine imali staju za krupnu stoku. Svi istraživani posjedi zajedno raspolagali smo sa 1538 m² stajskog prostora. Kako su sva gospodarstva zajedno držala krupne stoke:

konja 54
goveda 123

Svega 177 grla krupne stoke, slijedi, da je na 1 grlo krupne stoke otpadalo $1538 : 177 = 8,7$ m² stajskog prostora.

Pored staja za stoku redovno su postojali posebni svinjci. O raspoloživom stajskom prostoru za svinje govori tabela broj 14.

Tabela broj 14

Velicina posjeda ha	Broj istraž. posjeda	Broj svinjaca	Prosječna kvadratura svinjaca m kv.	Svega površina svinjaca u grupi o posjeda
— 0,5	1	—	—	—
0,5—2	2	1	2,25	4,50
2—5	13	13	6,6	111,50
5—10	17	15	12,7	218,25
10—15	6	6	15,4	92,50
Ukupno	39	35		424,75

Tabela 14 pokazuje, da je površina svinjca rasla s porastom veličine posjeda. Sva istraživana gospodarstva raspolagala su za smještaj svinja površinom od 424,75 kvadratnih metara. Kako je na svim posjedima zajedno držano 118 komada svinja, to je na pojedinu životinju otpadalo $424,8 : 118 = 3,6 \text{ m}^2$ stajskog prostora.

Snabdjevenost orudima i mašinama

O snabdjevenosti istraživanih seljačkih gospodarstava oruđima i mašinama govore u prvom redu podaci o vrijednosti oruđa i mašina kojima su gospodarstva raspolagala. Tabela broj 15 prikazuje prosječnu vrijednost oruđa i mašina na posjedima pojedinih grupa apsolutno i preračunato na 1 ha iskorišćavane površine.

Tabela broj 15

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Vrijednost oruđa i mašina po posjedu apsol. Din	—	1875	2078	5516	7556
Vrijednost oruđa i mašina preračunano na 1 ha Din	—	1049	663	639	503

Kako se vidi iz tabele broj 15, vrijednost oruđa i mašina na istraživanim seljačkim gospodarstvima apsolutno raste s porastom veličine posjeda, a izrazito pada preračunato na 1 ha iskorišćavane površine. Kod promatranja rezultata treba uzeti u obzir da najsišniji parcelni posjed nije iskazao nikakvog krupnijeg oruđa. Upada u oči činjenica da su posjedi veličine 0,5 do 2 ha iskorišćavane površine bili dvostruko opterećeni ulaganjem u oruđa i mašine u poređenju s posjedima veličine 10 do 15 ha. Znatno su manje već opterećeni posjedi veličine 2 do 5 ha. Međutim, dalje padanje vrijednosti oruđa i mašina po ha površine ide znatno polaganije. Poblize će ovo objasniti podaci sadržani u tabeli broj 16.

Tabela broj 16

Veličina posjeda ha	Broj posjeda koji su imali:																	
	Broj istraž. posjeda	1 kovački plug	1 fabrički plug	1 par brana	1 okopač	1 ogrtač	1 sijajicu	kosaricu	vršalicu ručnu ili sprežnu	vjetrenjaču	krunjaču	reparu	sječkaru	prešu za grožđe	vilo (gepl)	1 kola	2 kola	3 kola
— 0,5	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
0,5 — 2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2 — 5	13	8	5	8	2	1	1	—	1	—	—	1	9	3	2	9	—	—
5 — 10	17	9	9	14	10	9	2	—	4	3	3	6	14	9	4	11	5	—
10 — 15	6	2	4	6	5	4	2	—	2	—	—	5	6	6	6	3	3	1

Podaci tabele broj 16 pokazuju da posjedi do 2 ha iskorišćavane površine nisu imali nikakvoga krupnijeg oruđa. Ovi su posjedi pri iskorišćavanju zemlje sve poslove obavljali ručnom radnom snagom i ručnim lakim oruđima, a ukoliko se radilo o upotrebi krupnijeg oruđa služili su se tuđim. Iznad dva hektara površine imao je redovito svaki posjed vlastiti plug, bilo kovački bilo tvornički. Iz tabele se vidi da su posjedi veličine površine od 2 do 5 ha imali češće kovački nego tvornički plug. Posjedi veličine od 5 do 10 ha imali su podjednako ili kovački ili tvornički plug. Posjedi veličine 10 do 15 ha imali su češće tvornički nego kovački plug. Po 1 par brana, najčešće drvenih sa željeznim zupcima imalo je nešto preko polovice posjeda površine od 2 do 5 ha. Svi posjedi iznad ove veličine redovno su imali 1 par brana. Od 13 ispitivanih posjeda veličine 5 do 10 ha svega su dva imala plug ogrtač, a 1 je imao okapač. Nešto preko polovice posjeda veličine od 5 do 10 ha imalo je ogrtač i okapač. Od 6 ispitivanih posjeda najveće kategorije, to jest od 10 do 15 ha, 5 ih je imalo ogrtač, a 4 od njih okapač. Sijačicu za kukuruz imao je svega 1 posjed veličine od 2 do 5 ha i po 2 posjeda iz obadviju većih kategorija. Sijačicu, koja je preduvjet sprežne obrade kukuruza, jer ga sije u redove, nisu u pravilu nabavljali ni veći od ovdje istraživanih posjeda. Gdje su sijačicu imali pojedinci, oni su je iznajmljivali i drugima, ili je držana zajednički. Kosačicu nisu imali ni najveći od ispitivanih posjeda. Vršalicu na ručni ili na sprežni pogon pomoću vitla imali su po jedan od posjeda veličine 2 do 5 ha, 4 posjeda veličine 5 do 10 ha i 2 posjeda veličine 10 do 15 ha. O uslovima držanja vršalice vrijedi analogno ono što je rečeno i za držanje sijačice. Pojedinci na malim seljačkim gospodarstvima koji su nabavili vršalicu, koja je relativno skup stroj, pored toga što su njome svršavali vršidbu na vlastitom gospodarstvu zarađivali su pomoću nje, iznajmljujući je drugima. Vjetrenjaču i krunjaču za kukuruz imala su po 3 gospodarstva veličine 5 do 10 ha, međutim upotrebljavane su zajednički.

O intenzitetu u stočarskoj proizvodnji govori znatan broj sječakara pronađenih unutar svih kategorija posjeda iznad 2 hektara površine. Interesantna je činjenica da se na posjedima manjih kategorija prije osjetila potreba nabave sječakara nego okapača i ogrtača za kukuruz, koji pretstavlja jednu od dviju glavnih ratarskih kultura, to jest: pšenice i kukuruza. Dok je na 13 istraživanih posjeda veličine 2 do 5 ha bilo ustanovljeno svega 2 okapača i jedan ogrtač, bilo je pronađeno 9 sječakara, tj. na gotovo 70% posjeda. To znači da se potreba sječakare intenzivnije osjećala u stočarstvu nego potreba okapača i ogrtača u ratarstvu. Iznad 5 ha iskorišćavane površine već je gotovo svako istraživano seljačko gospodarstvo imalo sječkaru. U znatno manjoj mjeri imala su seljačka gospodarstva reparu. Redovno su je od istraživanih seljačkih gospodarstava imali samo posjedi iznad 10 ha površine. Konjsko vitlo za pogon vršalice, sječkare, repare i sl. imalo je manje od jedne šestine posjeda veličine od 2 do 5 ha, manje od jedne četvrtine posjeda veličine od 5 do 10 ha, a redovno su ga imali posjedi iznad 10 ha privredno iskorišćavane površine.

Kola za prevoz imalo je tri četvrtine posjeda veličine 2 do 5 ha. Posjedi iznad 5 ha redovno su bili snabdjeveni jednim ili dvojim kolima.

Prešu za grožđe imala je jedna četvrtina posjeda veličine 2 do 5 ha, polovina posjeda veličine 5 do 10 ha, a redovno su je imali posjedi veličine 10 do 15 ha.

Snabdjevenost stokom

O snabdjevenosti istraživanih seljačkih gospodarstava stokom govore u prvom redu podaci o prosječnoj vrijednosti stoke, koja je otpadala na jedno gospodarstvo pojedinih kategorija veličine posjeda i o vrijednosti stoke na 1 hektar površine na posjedima pojedinih kategorija. Brojčane podatke o tom pruža tabela broj 17.

Tabela broj 17

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Prosječna vrijednost stoke po posjedu Din	128	1635	4775	9263	17.565
Vrijednost stoke na 1 ha površine Din	640	335	1493	1293	1290

Kako se vidi iz tabele broj 17, vrijednost stoke rasla je apsolutno po posjedu, čim je veći bio seljački posjed. Međutim to ne vrijedi za vrijednost stoke po hektaru površine. Najveća vrijednost stoke po hektaru površine bila je na posjedima veličine 2 do 5 ha. Dalje je vrijednost stoke po hektaru opadala s porastom veličine posjeda, ili drugim riječima, apsolutno je znatno polaganije rasla nego veličina posjeda.

O broju glava stoke pojedinih vrsta govori tabela broj 18.

Tabela broj 18

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Radnih konja	—	—	0,75	1,5	1,3
Krava muzara	—	1	2	1,9	2,3
Svinja	—	1,5	2,9	4,4	4,5
Peradi (kokošiju, tuka, gusaka, pataka)	30	16,5	45,69	50,0	44,66

Tabela broj 18 pokazuje, da posjedi do 2 ha površine nemaju radnih konja. I na posjedima veličine od 2 do 5 ha držalo se tako malo konja, da prosječno na jedan posjed nije otpadao ni jedan radni konj. Par radnih konja nije bio pravilo ni na posjedima iznad 5 ha iskorišćavane površine uključivši i najveće od istraživanih posjeda. Par radnih konja imali su tek pojedini posjedi. To je redovno stajalo do toga, da li je u porodici bio član sposoban za rukovanje konjima. Za obavljanje poljoprivrednih radova mnogo su upotrebljavane krave. Za najteže poslove unajmljivani su konji od posjeda koji su njima raspolagali. Interesantna je činjenica, da posjedi iznad 10 ha površine nisu držali više konja nego posjedi veličine od 5 do 10 ha, koji su ih držali najčešće.

Izuzevši posjede do 2 ha površine prosječno je po posjedu bilo držano oko 2 grla krava, što znači, da su posjedi veličine od 2 do 5 ha držali relativno mnogo više na jedinicu površine nego posjedi većih kategorija.

Broj svinja pokazivao je očiti porast s porastom veličine posjeda, no taj porast je očito bio sporiji od porasta veličine iskorišćavane površine. Svakako je jedva bio primjetljiv iznad površine posjeda od 10 ha.

Slično vrijedi i za broj komada držane peradi. Taj broj je pokazivao tendenciju porasta do veličine posjeda od 10 ha. Međutim, taj porast bio je slab, te se može reći da su posjedi veličine 2 do 5 ha apsolutno držali peradi koliko i seljački posjedi veći od njih. To relativno znači da posjedi veličine privredne površine 2 do 5 ha drže znatno više peradi nego seljački posjedi većih kategorija.

Ukupni broj držane krupne stoke, uračunavši i podmladak, pokazuje tabela broj 19.

Tabela broj 19

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Komada goveda i konja zajedno prosječno po posjedu	—	1,50	4,15	5,88	6,50

I podaci tabele broj 19 pokazuju da broj stoke apsolutno raste s porastom veličine posjeda, ali mnogo polaganije nego što raste veličina privredno iskorišćavane površine. Upadljivo je malen porast broja krupne stoke na posjedima s površinom 10 do 15 ha.

Sistem iskorišćavanja zemlje

Raspoloživa sredstva proizvodnje i radna snaga nameću seljačkim gospodarstvima kraj mnogih zajedničkih crta različit način ratarskog iskorišćavanja zemlje. Ovaj način iskorišćavanja očituje se napose u plodoredu. Iako se ustvari radi u osnovnom o istom plodoredu, on prema proizvodnim mogućnostima porodica na raznim veličinama posjeda i stupnju naturalnog karaktera njihove ekonomije pokazuje razne modifikacije.

Plodored

Plodoredi su ispitivani po skupinama gospodarstava raspoređenih po veličini iskorišćavane površine. Na osnovu ovakvog promatranja dobiva se ova slika plodoreda ispitivanih gospodarstava:

I Skupina: Gospodarstvo s površinom 0—0,5 ha. Ispitivano gospodarstvo najmanje kategorije na svojoj jedinoj parceli sijalo je:

kukuruz iz godine u godinu stalno

II skupina: Gospodarstva veličine 0,5—2 ha. Kod skupine posjeda ove veličine zabilježen je ovaj način iskorišćavanja zemlje:

1. kukuruz iz godine u godinu
(ustanovljeno 3 puta)
2. kukuruz
 krompir (ustanovljeno 4 puta)
3. kukuruz
 ½ pšenica ½ raž
(ustanovljeno 3 puta)

Na ove dvije skupine najmanjih posjeda, gdje ima dovoljno ručne radne snage, daleko je preovladavala okopavina, te je iz nužde poprimala karakter monokulture. Proizvodnja sa zemlje počivala je isključivo ili pretežno na kukuruzu, koji daje siguran prinos, na koji se daje kultivisanjem u toku vegetacije uticati. Osim toga prinos sa zemlje povisuje se gajenjem podusjeva — pasulja i bundeva. Seljačke porodice nastojale su da proizvedu što više ljudske hrane za vlastitu potrebu. Nema proizvodnje stočne hrane na oranici.

III skupina: Gospodarstva s površinom posjeda od 2 do 5 ha. Na ovim je gospodarstvima najčešće ustanovljen plodored:

1. kukuruz
pšenica
(23 puta)

Gotovo jednako često zabilježen je plodored:

2. kukuruz
pšenica
djetelina (21 puta)

Pri ovoj izmjeni usjeva imao je kukuruz ulogu okopavine. Kao strna žitarica redovno je iza njega slijedila pšenica. I kod posjeda ove kategorije opaža se jako nastojanje da proizvode u prvom redu za prehranu porodice. Međutim, pojavljuje se već i nastojanje da se proizvodi krma na oranici, pretežno sjetvom djeteline. Kukuruz kao monokulture više nije bilo kod posjeda ove kategorije.

Od ovoga dvogodišnjeg, odnosno trogodišnjeg plodoreda zabilježena su brojna pojedinačna odvajanja. Tako je pšenica zamjenjivana tu i tamo kojom drugom strninom. Kukuruz je po koji put zamijenjen krompirom. Negdje su se okopavina i strnine obredali dvaput prije nego što će doći djetelina. Isto je tako, tu i tamo, unutar plodoreda zabilježena sjetva postrnog usjeva, a gdje gdje je zabilježen i ugar.

Zabilježene su ove pojedinačne varijante plodoreda:

1. kukuruz
pšenica
krompir | 5. ugar
kukuruz
pšenica — raž | 9. krompir
pšenica
djetelina

2 puta |
| 2. kukuruz
pšenica
djetelina
krompir | 6. ugar
kukuruz
krompir | 10. kukuruz
pšenica i postrna
repa
kukuruz |
| 3. kukuruz
pšenica
kukuruz
pšenica
ugar | 7. kukuruz
$\frac{1}{2}$ pšenica, $\frac{1}{2}$ ko-
noplja
kukuruz | 11. kukuruz
raž
kukuruz
pšenica
djetelina |
| 4. kukuruz
pšenica
kukuruz
pšenica
djetelina | 8. pšenica
djetelina
djetelina
kukuruz
konoplja | 12. kukuruz
pšenica
kukuruz
krompir |

13. repa pšenica kukuruz raž	16. djetelina lan zob i djetelina	19. kukuruz pšenica kukuruz pšenica djetelina
14. pšenica kukuruz ugar	17. kukuruz pšen. postr. repa	
15. kukuruz raž	18. kukuruz pšenica djetelina djetelina	

(3 puta)

IV skupina: Posjedi s veličinom iskorišćavane površine 5 do 10 ha. i na posjedima ove veličine najčešće je ustanovljen ovaj plodored:

1. kukuruz
pšenica
38 puta
2. kukuruz
pšenica
djetelina
27 puta

Na varijantama plodoreda ustanovljenim na posjedima ove skupine pojavljuje se uzgoj zobi i ječma. To je razumljivo iz naprijed iznesenih podataka (tabela 18), iz kojih se vidi da su na mnogim posjedima ove skupine držani radni konji, za čiju su prehranu služile ove plodine. Karakteristična je za posjede ove veličine i tendencija koja se pojavljuje na varijantama plodoreda, da se, naime, djetelina ostavlja duže od jedne godine u plodoredu, to jest do 3, pa i do 4 godine. Ovdje dolazi do izražaja s jedne strane nastojanje da se proizvodi više hrane za stoku na oranici, a s druge strane i nastojanje da se kraj veće raspoložive površine ostavljaju dijelovi zemlje na odmoru i, izbjegavajući upotrebu strane radne snage, da se ekstenzivira gospodarstvo. Sjetva postrnih usjeva nije ustanovljena nijedanput. Prehrana, naime, porodice na ovim posjedima je osigurana pa se ne osjeća potreba za povećanjem proizvodnje hrane sjetvom postrnog usjeva, čija njega traži povećani potrošak radne snage.

Na posjedima ove skupine ustanovljene su ove varijante plodoreda:

1. kukuruz pšenica kukuruz pšenica djetelina 4 puta	4. kukuruz zob i djetelina kukuruz pšenica kukuruz	7. proso djetelina djetelina djetelina djetelina
2. krompir pšenica kukuruz pšenica 2 puta	5. kukuruz pšenica djetelina kukuruz pšenica kukuruz	8. kukuruz pšenica kukuruz ječam djetelina
3. kukuruz zob i djetelina djetelina djetelina kukuruz	6. raž zob kukuruz pšenica kukuruz	9. krompir krompir krompir zob i djetelina djetelina

Izraziti dalji razvoj u ovom smislu pokazuju odnosi na posjedima veličine 10 do 15 ha.

V skupina: Posjedi veličine 10 do 15 ha. Na posjedima ove veličine ustanovljen je ovaj plodored:

1. kukuruz
pšenica
djetelina	20 puta
2. kukuruz
pšenica	5 puta

Dok je kod neposredno prethodne skupine još prevladavao dvogodišnji plodored sa smjenjivanjem kukuruza i pšenice, kod ove skupine posjeda bio je očito pravilom trogodišnji plodored: kukuruz, pšenica, djetelina. Dvogodišnji plodored sa smjenom kukuruza i pšenice pojavljuje se svega 5 puta.

I od varijanata plodoreda polovica sadrži djetelinu. Svega jedanput pojavljuje se postrna repa. Tu i tamo zauzima repa mjesto kukuruza u plodoredu, što pretstavlja nastojanje oko uzgajanja sočne krme za stoku na oranici na posjedima, na kojima je prehrana porodice posve osigurana.

Plodored ove skupine posjeda pokazivao je ove varijante:

1. kukuruz
pšenica
kukuruz
pšenica
djetelina	7. pšenica
djetelina
pšenica
kukuruz
pšenica	13. kukuruz
zob
raž
ugar
2. pšenica
djetelina
pšenica
kukuruz
zob	8. kukuruz
pšenica
kukuruz
raž	14. kukuruz
raž
heljda
kukuruz
pšenica
3. krompir
krompir
pšenica
djetelina
kukuruz	9. pšenica
djetelina
pšenica
kukuruz
kukuruz	15. kukuruz
pšenica
djetelina
djetelina
4. kukuruz
raž
kukuruz
pšenica
djetelina	10. djetelina
krompir
zob
repa
krompir	16. pšenica
kukuruz
raž
kukuruz
zob
5. kukuruz
pšenica
djetelina
krompir	11. raž
kukuruz
pšenica
djetelina	17. kukuruz
zob
kukuruz
pšenica
repa
6. kukuruz
pšenica
kukuruz
raž
djetelina	12. kukuruz
pšenica
repa
kukuruz
zob	18. zob i djetelina
krompir
krompir

19. pšenica	20. kukuruz	21. raž
kukuruz	pšenica i post. repa	repa
heljda	krompir	kukuruz
krompir	raž	pšenica
	pšenica	zob

Kako se vidi, plodored sa svojim varijantama nosi tragove tropoljnog iskorišćavanja zemlje, kakav se u Evropi održao kroz hiljadu godina u doba feudalnih društvenih odnosa i naturalne privrede u obliku: prva godina: ugar, druga godina: ozimi strni usjev, treća godina: jari strni usjev. Kao isključiva proizvodnja strnih žitarica nazivan je žitničkim gospodarenjem. Mjesto jaroga strnog usjeva zauzeo je u ovom tropoljnom plodoredu ovdje kukuruz, a mjesto ugara djetelina.

Sa stanovišta evolucije plodoreda moglo bi se govoriti o reformiranom „poboljšanom tropolju«. Često sijanje djeteline, i to tim češće, što je posjed veći, govori o prelazenju na stajsko držanje stoke. Sijanje djeteline u plodoredu i redovno sijanje kukuruza, koji je okopavana žitarica, pored strnih žitarica, pokazuje razvoj plodoreda u smjeru mjembenog gospodarenja, čiji se osnovni oblik ustalio u Britaniji i odande proširio po Evropi kao norfolški plodored: prva godina: o k o p a v i n a, druga godina: jari usjev — strn, treća godina: djetelina, četvrta godina: ozima strn. Ovaj osnovni plodored postao je ishodišnim oblikom formiranja mnogopoljnih plodoreda takozv. mjembenog gospodarenja.

Kao nepotpuni prelazi na mjembeno gospodarenje nose istraženi plodoredi očito izvjesne prednosti mjembenog sistema. Međutim, u nepotpunoj primjeni nose ujedno u potenciranom opsegu i znakove njegovih slabih strana. Jedna okopavina i djetelina u trogodišnjem plodoredu prikazuje znatno intenzivniji način iskorišćavanja zemlje nego što je to prikazivalo primitivno žitničko tropolje. Međutim, činjenica da u ovom plodoredu dolazi okopavina svake druge ili treće godine, a djetelina svake treće godine, ukazuje na njegove nedostatke, naročito prebrzog vraćanja djeteline na istu površinu. Već je kod norfolškog plodoreda ustanovljeno nepovoljno djelovanje vraćanja djeteline na istu zemlju svake četvrte godine.

Pri razmatranju iznesenih podataka o plodoredima treba napomenuti da se kraj mnogih varijanata plodoreda kod svih skupina posjeda, kraj znatne rascjepkanosti i razbacanosti zemljišnog posjeda seljačkih ekonomija, teško može govoriti o nekom jače ustaljenom plodoredu koliko o improvizacijama rasporeda kultura iz godine u godinu, koji u glavnim potezima pokazuje tendenciju razvoja u smjeru mjembenoga gospodarenja a s očitim tragovima primitivnog tropolja i dvopolja. Stihija empirijske seljačke poljoprivrede u ovome mnogo dolazi do izražaja.

Proizvodnja

Iz istraživanja o visini postizavane proizvodnje vidi se da je najviša proizvodnja ostvarivana na onim seljačkim gospodarstvima kod kojih se s obzirom na snabdjevenost sredstvima proizvodnje mogao očekivati najveći radni intenzitet.

Vrijednost postizavane biljne proizvodnje na istraživanim seljačkim gospodarstvima prikazuje tabela broj 20.

Tabela broj 20

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Vrijednost ukupne biljne proizvodnje po posjedu Din	190	1656	7181	13068	19352
Vrijednost biljne proizvodnje na 1 ha Din	1583	997	2278	1777	1485

U vrijednost biljne proizvodnje uračunavana je vrijednost svih glavnih i sporednih biljnih proizvoda. Što je posve razumljivo, vrijednost biljne proizvodnje na ispitivanim seljačkim ekonomijama rasla je apsolutno s veličinom iskorišćavane površine. Međutim, relativno, to jest na 1 ha iskorišćavane površine, nije toga porasta bilo na posjedima iznad 5 ha poljoprivredne površine. Ovi podaci tabele br. 20 potvrđuju naprijed iznesena izlaganja. Naprijed je naime rečeno, da se kod istraživanih seljačkih gospodarstava iznad 5 ha površine moglo zaključivati o ekstenzivnijoj proizvodnji. Očito je posljedica toga da prinos po hektaru površine ne samo nije rastao, nego je izrazito padao.

Najvišu biljnu proizvodnju po hektaru ostvarili su posjedi veličine površine 2 do 5 ha. Kod posjeda ove grupe ustanovljeno je najintenzivnije držanje stoke, kako se vidi iz tabele br. 17. Očito je relativno jaka proizvodnja gnoja pridonijela uz radni intenzitet uslovljen dovoljnim brojem radnih snaga porodice, višoj vrijednosti biljne proizvodnje po 1 hektaru površine. Relativno visoka vrijednost proizvodnje na jednom gospodarstvu ispod 0,5 ha površine (preračunate na 1 ha površine) posljedica je intenzivne obrade zemlje s viškom radne snage, kojom je porodica raspolagala u poređenju s neznatnom površinom zemlje.

Vrijednost stočarske proizvodnje na pojedinim kategorijama istraživanih posjeda apsolutno i preračunano na 1 ha iskorišćavane površine prikazuje tabela br. 21.

Tabela broj 21

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Vrijednost stočarske proizvodnje prosj. Din	860	1628	6022	8397	12392
Vrijednost stočarske proizvodnje na 1 ha	7166	1139	1889	1113	954

Kako prikazuje tabela br. 21, i stočarska proizvodnja kao što i biljna apsolutno raste u vrijednosti s porastom veličine posjeda. Međutim, to ne vrijedi relativno, to jest preračunano na 1 ha iskorišćavane površine. Treba napomenuti da se pri razmatranju podataka ove tabele moraju izlučiti podaci o vrijednosti proizvodnje na najmanjem, sitnom parcelnom posjedu ispod 0,5 ha površine. Relativno mnogo puta veća proizvodnja na ovom posjedu, nego na posjedima bilo koje druge kategorije, nije ustvari odraz prehranbenih mogućnosti za stoku na ovom posjedu i uopće proizvodnih mogućnosti vezanih za veličinu iskorišćavane površine. Vrijednost stočarske proizvodnje proizlazi ovdje iz samog peradarstva, čija je proizvodnja upravo zato i bila relativno visoka, jer porodica nije bila zauzeta proizvodnjom u drugim granama, za koje na ovako sitnom

posjedu nema uslova. Izlučivši, dakle, proizvodnju na najsitnijem parcelnom posjedu može se reći, da je relativno najviša stočarska proizvodnja bila na posjedima veličine 2 do 5 ha površine. Na posjedima površine 10 do 15 ha iznosila je vrijednost stočarske proizvodnje preračunano na 1 ha površine 50% vrijednosti proizvodnje na posjedima veličine od 2 do 5 ha. Proizvodnja po ha površine očito je padala s porastom veličine seljačkog posjeda.

Proizvodne uslove u stočarstvu na posjedima pojedinih kategorija karakteriše i muznost krava, koju prikazuje tabela br. 22.

Tabela broj 22

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Srednja muznost po kravi litara	—	3,25	4,3	5,4	5,7

Srednja muznost po kravi, kako se vidi iz tabele br. 22, raste s porastom veličine posjeda. Kako inače vrijednost stočarske proizvodnje na istraživanim posjedima nije jednako rasla, nego je naprotiv padala, treba ovo protuslovlje razumjeti na taj način, — da su manji posjedi postizavali relativno višu stočarsku proizvodnju ne toliko držanjem kvalitetnih grla proizvodne stoke koliko iscrpljivanjem proizvodnih mogućnosti držanjem relativno većeg broja stoke. To se uostalom može lako razabrati iz tabela broj 18 i 19.

Robna proizvodnja

Robna proizvodnja očituje se u visini novčanih primitaka iz biljne i stočarske proizvodnje. Visinu novčanih primitaka iz biljne i stočarske proizvodnje prosječno po posjedu pojedine kategorije i preračunano na 1 ha privredne površine prikazuje tabela br. 23.

Kod podataka tabele broj 23 pada u oči na prvi pogled velika razlika u primicima u gotovu između biljne i stočarske proizvodnje. U poređenju s primicima u gotovu iz stočarske proizvodnje bili su primici iz biljne proizvodnje uopće neznatni. Do 2 ha površine nisu zabilježeni nikakvi novčani primici iz biljne proizvodnje. Na posjedima, dakle, do dva hektara površine služila je sva biljna proizvodnja potrošnji u gospodarstvu i naturalnom podmirivanju potreba porodice u kućanstvu.

Tabela broj 23

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Novčani primici iz biljne proizvodnje po posjedu Din	—	—	65	171	350
Novčani primici iz biljne proizvodnje na 1 ha Din	—	—	14	19	25
Novčani primici iz stočarske proizvodnje po posjedu Din	60	415	2801	3398	5150
Novčani primici iz stočarske proizvodnje na 1 ha Din	500	232	859	456	456

Istom iznad 2 ha raspoložive privredne površine izdvajala su istraživana seljačka gospodarstva neznatan dio vrijednosti postignute biljne proizvodnja, na svim gospodarstvima bila veoma malena, ipak se iz broja proizvoda na svim gospodarstvima bila veoma malena, ipak se iz broja tabele razabire tendencija porasta biljne proizvodnje za prodaju s porastom veličine posjeda. Biljna robna proizvodnja, naime, i ako je malena, raste ne samo apsolutno nego i relativno, to jest preračunano na 1 ha površine s porastom veličine posjeda.

Kako se dakle razabire iz podataka tabele br. 23, istraživana seljačka gospodarstva ostvarivala su robnu proizvodnju daleko pretežno putem stočarstva. Stočarska proizvodnja za prodaju rasla je apsolutno s porastom veličine posjeda. Međutim, iz relativnih brojaka koje prikazuju prodaju ostvarene stočarske proizvodnje po 1 ha iskorištavane površine razabire se, da su relativno najvišu robnu proizvodnju ostvarili posjedi veličine od 2 do 5 ha površine. Iznad površine posjeda od 5 ha vrijednost stočarske robne proizvodnje očito je naglo padala. Vrijednost stočarske robne proizvodnje na posjedima veličine 10 do 15 ha iznosila je preračunano na 1 ha površine manje od polovice robne proizvodnje na posjedima veličine 2 do 5 ha. Treba još napomenuti, da su svoju neznatnu robnu proizvodnju ostvarivali putem stočarstva i posjedi dviju najmanjih kategorija, kod kojih nije ustanovljena nikakva biljna robna proizvodnja.

Podaci o robnoj proizvodnji potvrđuju i nadopunjuju izvode na osnovu podataka o vrijednosti biljne i stočarske proizvodnje uopće, iznesenih u tabelama broj 20 i 21. Činjenica, naime, da su najveću robnu proizvodnju po hektaru iskorištavane površine ostvarili posjedi veličine 2 do 5 ha, podudara se s činjenicom, da su posjedi iste veličine pokazivali najveću vrijednost biljne i stočarske proizvodnje uopće po hektaru. Na posjedima većim od 5 ha površine razabire se da je padala vrijednost robne proizvodnje po 1 ha površine onako kako je rasla površina koja je otpadala na pojedinog radnog člana porodice. To se izrazito vidi kod stočarske proizvodnje koja u robnosti prevladava. Biljna proizvodnja, istina, pokazivala je izvjestan porast s porastom veličine posjeda, no kraj općenito veoma niske apsolutne i relativne biljne proizvodnje za tržište nije se ni taj porast mogao mnogo osjetiti.

Nad robnom proizvodnjom daleko je prevladavala proizvodnja za opskrbu porodice u naturi, kako to prikazuje tabela broj 24.

Tabela broj 24

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 15
Potrošak porodice u naturi iz biljne proizvodnje Din	190	1656	3490	4558	7160
Potrošak u naturi iz stoč. proizvodnje Din	812	1590	3067	4945	7951

Sravne li se podaci tabele broj 24 s podacima tabele broj 20 i 21, vidi se da je do veličine posjeda od 2 ha gotovo sva biljna i stočarska proizvodnja služila naturalnom podmirivanju potreba porodice. Na posjedima iznad 2 ha površine potrošak u naturi pretstavljao je otprilike polovinu do trećine vrijednosti kako biljne tako i stočarske proizvodnje.

To vrijedi gotovo podjednako za sve posjede iznad 2 ha površine. Kako vrijednost naturalnog potroška znatno raste s porastom veličine posjeda, i to znatnije nego broj članova porodice na pojedinim grupama posjeda, znači, da je veća površina posjeda omogućavala porodici obilatiji naturalni potrošak, to jest po članu domaćinstva.

Ovi su podaci u skladu s podacima tabele broj 23 o robnosti biljne i stočarske proizvodnje istraživanih seljačkih gospodarstava kao i s izvodima na osnovu prikaza snabdjevenosti sredstvima proizvodnje i prikaza plodoreda. Iz ovog se, naime, istraživanja vidi da i u uslovima novčane ekonomije seljačko gospodarstvo malo napušta svoj naturalni karakter. Čim je veća površina zemlje, kojom raspolaže, zemlja mu je sve manji stimulans za intenziviranje kako biljne tako i stočarske proizvodnje u svrhu proizvodnje za tržište. Kako s porastom posjeda relativno opada robnost proizvodnje, tako raste vrijednost naturalnog potroška, koji je više posljedica veličine raspoložive zemljišne površine nego intenzivnosti gospodarenja na njoj.

Elementi dohotka

O visini dohotka seljačkih porodica na istraživanim seljačkim gospodarstvima može se zaključiti, pored uživanja stana u kući, na osnovu: a) potroška u naturi iz biljne proizvodnje, b) iz potroška u naturi iz stočarske proizvodnje, c) potroška gotova novca postignutoga poljoprivrednom proizvođačkom djelatnošću, d) potroška gotova novca zarađenog izvan vlastitog gospodarstva.

Elemente dohotka postizavanog privrednom djelatnošću na vlastitom gospodarstvu, kao i zaradom izvan gospodarstva, prikazuje tabela br. 25.

Tabela broj 25

Veličina posjeda ha	— 0,5	0,5 — 2	2 — 5	5 — 10	10 — 10
Potrošak u naturi iz biljne proizv. Din	190	1656	3490	4558	7160
Potrošak u naturi iz stočne proizv. Din	812	1590	3067	4945	7951
Utrošak gotova novca iz proizvodne djelatnosti gospodarstva Din	60	415	2866	3569	5300
Potrošak novca od zarade izvan gospodarstva Din	500	3200	1002	476	—

Tabela broj 25 pokazuje napose stupanj samodostatnosti istraživanih seljačkih ekonomija. Potrošak novca zarađenog izvan vlastitog gospodarstva bio je znatan u poređenju s ostalim elementima dohotka do veličine posjeda 2 ha privredne površine. Do 2 ha površine posjeda morali su članovi porodice očitito u pravilu posizati za zaradom izvan svoga gospodarstva. Ta je potreba znatno opadala na posjedima veličine 2 do 5 ha. Zarada izvan gospodarstva na posjedima 2 do 5 ha bila je neznatna u poređenju s elementima dohotka postizavanog privrednom djelatnošću na samom gospodarstvu. Za njom su tek tu i tamo posizali pojedinci s izvjesnog broja posjeda. Na posjedima veličine iznad 10 ha nije bila zabilježena zarada izvan vlastitog gospodarstva uopće.

Zaključak

Na osnovu materijala sabranoga u početku godine 1932 proučavano je 39 inokosnih seljačkih gazdinstava, iz jednog sela u okolici Križevaca u NR Hrvatskoj. Raspodjela zemljišnog posjeda istraživanih gospodarstava podudarala se s raspodjelom zemljišnog posjeda u selu.

Među istraživanim posjedima daleko su prevladavali srednji seljački posjedi veličine od 2 do 10 ha poljoprivredno iskorišćavane površine. Inače se površina posjeda kretala od 0,2 do 14,6 ha. Sva gospodarstva pokazivala su veliku razdrobljenost zemljišnog posjeda.

Procenat površine pod oranicama i vrtovima padao je očito s porastom površine posjeda. Potreba proizvodnje za prehranu porodice na ovakvim u velikoj mjeri naturalnim ekonomijama prinuđavala je manje posjede da procentualno više zemlje iskorišćavaju za proizvodnju ljudske hrane. U tu svrhu su očito iskorišćavali kao oranice i vrtove i takova zemljišta kakova su veći posjedi iskorišćavali na ekstenzivniji način.

Prosječni broj članova porodice, koji su živjeli na istraživanim posjedima, rastao je očito s porastom veličine posjeda. Taj broj je rastao od 4,0 na najmanjem posjedu do prosječno 5,67 u grupi posjeda većih od 10 ha.

Do 2 ha veličine iskorišćavane površine posjedi nisu uopće upošljavali stranu radnu snagu. Iznad te veličine poljoprivredne površine samo je mali procenat posjeda koristio stalnu stranu radnu snagu. Od posjeda veličine 2 do 10 ha svega 15% je imalo stalnog namještenika. Stalan strani radnik nije bio pravilo ni na posjedima većim od 10 ha.

Do veličine posjeda od 2 ha išli su sa svih posjeda pojedini članovi na zaradu izvan vlastite ekonomije. Kod grupe posjeda od 2 do 5 ha išli su sa 69% posjeda na zaradu izvan vlastite ekonomije. Kod grupe posjeda veličine 5 do 10 ha išlo se na zaradu izvan vlastite ekonomije sa svega 17% posjeda. Sa posjeda iznad 10 ha površine nije se uopće išlo na rad izvan porodične ekonomije.

Vrijednost osnovnih sredstava proizvodnje rasla je apsolutno s veličinom posjeda. Međutim po hektaru površine pokazivali su najveći od istraživanih posjeda znatno manju vrijednost naročito sredstava u obliku zgrada i stoke. Pad vrijednosti zgrada i stoke po hektaru površine nije pokazivao pravolinijsku tendenciju, jer su posjedi veličine 2 do 5 ha pokazivali najintenzivniju stočarsku proizvodnju i uslijed toga i najviše ulaganja u zgrade i stoku.

Vrijednost oruđa i mašina očito je padala po 1 ha površine s porastom veličine posjeda i kraj toga što su veći posjedi raspolagali oruđima i mašinama, kakovih manji posjedi uopće nisu imali. Posjedi do 2 ha površine nisu uopće imali pluga ni drugoga krupnijeg oruđa. Plug su imali redovno posjedi iznad 2 ha površine. Sijačicu, i to za kukuruz, imalo je od svih posjeda tek nekoliko. Okapač i ogrtač češće se nalazio na posjedima iznad 5 ha. Kosačice nije imao ni jedan posjed. Vršalicu na ručni ili sprežni pogon imala je oko jedna četvrtina posjeda iznad 5 ha. Upadljivo je često nađena sječkara na ručni ili sprežni pogon i to počevši od posjeda veličine 2 ha. Zato je razumljiva i pojava vitla na većim od istraživanih posjeda. Raširenost sječkare govori o relativnom intenzitetu stočarstva.

Što se tiče sastava stočnog fonda treba istaći činjenicu, da su konje držali posjedi iznad 2 ha površine. Broj konja bio je, istina veći na većim posjedima, ali 1 par konja nije bio pravilo niti na najvećim od istraživanih posjeda. Poljoprivredni sprežni radovi obavljali su se u velikoj mjeri upotrebom krava za zapregu.

Po jednu kravu muzaru imali su posjedi do 2 ha površine. Međutim po 2 krave muzare držali su svi posjedi iznad 2 ha površine, kako manji, tako i veći. Izrazitiji je bio porast broja držanih svinja s porastom privredne površine, i ako je bio sporiji od porasta površine posjeda. Broj držane peradi nije rastao iznad 2 ha površine posjeda, te je redovno iznosio do 50 komada peradi po posjedu.

Raspored kultura i plodored, u kojem dolazi do izražaja način iskorišćavanja zemlje, pokazivao je osobitosti kod posjeda razne veličine.

Najmanji, parcelni posjed, gajio je kukuruz kao monokulturu — bez izmjene usjeva.

Kod posjeda veličine 0,5 do 2 ha gajio se u prvom redu kukuruz kao monokultura, zatim kukuruz u izmjeni s krompirom i napokon — manje često — kukuruz u izmjeni s ozimom žitaricom.

Kod posjeda veličine 2 do 5 ha najčešće je ustanovljen dvogodišnji plodored, u kojem se izmjenjivao kukuruz s ozimom pšenicom i trogodišnji plodored: kukuruz, pšenica, djetelina. Zabilježene su i brojne varijante plodoreda, koje upućuju na razvoj u smjeru popravljenog tropolja i plodosmjene.

Slično je iskorišćavanje zemlje i na posjedima veličine 5 do 10 ha. Na varijantama plodoreda ove skupine posjeda kraj tendencije razvoja prema višegodišnjem plodoredu došlo je do izražaja naročito nastojanje, da se djetelina zadrži na polju više godina.

Kod skupine posjeda 10 do 15 ha najčešće je ustanovljen plodored: kukuruz, pšenica, djetelina. Manje često je ustanovljen plodored izmjene kukuruza i pšenice. I kod ove skupine posjeda pokazala se tendencija prema višegodišnjem plodoredu.

Vrijednost biljne proizvodnje apsolutno je rasla s porastom veličine posjeda. Međutim preračunano na 1 ha iskorišćavane površine ni kod biljne ni kod stočne proizvodnje nije se porast vrijednosti mogao zabilježiti na posjedima većim od 5 ha. Relativno najveća vrijednost proizvodnje ustanovljena je na posjedima veličine 2 do 5 ha. Iz ovoga se može zaključiti, da su u ovom sistemu porodičnih, u velikoj mjeri još naturalnih ekonomija, posjedi veličine 2 do 5 ha površine predstavljali najintenzivnija gospodarstva. Gospodarska površina i broj stoke bio je kod ovih posjeda očito u najpovoljnijem odnosu s raspoloživom radnom snagom članova porodice. Odatle ekstenzivnije gospodarenje na većim posjedima, kojima porodica nije tehnički i ekonomski dorasla da ih ovlada, pa odatle i relativno manji prinosi u biljnoj i stočnoj proizvodnji.

Podaci o robnoj proizvodnji govore o pretežno naturalnom karakteru istraživanih ekonomija. Posjedi do 2 ha površine nisu imali uopće novčanih primitaka iz biljne proizvodnje. Novčani primitci ostalih posjeda iz biljne proizvodnje bili su apsolutno i relativno veoma maleni.

Gotovo sva dakle biljna proizvodnja bila je namijenjena podmirenju potreba porodice i preradi putem stočarstva.

Robnost proizvodnje očitovala se ustvari putem stočarstva. Novčani primici iz stočarstva rasli su apsolutno s porastom veličine površine posjeda. Međutim, kao što je bila na posjedima veličine od 2 do 5 ha površine ustanovljena najviša biljna i stočarska proizvodnja tako je na tim posjedima ustanovljena i najviša robnost proizvodnje.

Proizvodnja za prirodni potrošak u porodici znatno je prevladavala u biljnoj i stočnoj proizvodnji. Prirodni potrošak iz biljne i stočarske proizvodnje predstavljao je podjednaku vrijednost, koja je rasla s veličinom posjeda.

Što se tiče postizavanog dohotka istraživanih porodičnih ekonomija, treba istaći, da je kod porodica s posjedom do 2 ha znatan dio dohotka predstavljao novac zarađen izvan vlastitoga gospodarstva. Kod porodica s posjedom iznad 2 ha taj udio u dohotku naglo opada. Kod porodica s posjedom od 5 do 10 ha zarada izvan vlastitoga gospodarstva sačinjavala je neznatan dio dohotka. Kod porodica s posjedom iznad 10 ha površine nije zabilježena uopće zarada izvan vlastite ekonomije, nego su ove seljačke porodice crple dohodak isključivo od svoje ekonomije.

SUMMARY

A REPORT ON SMALL PEASANT FAMILY FARMS

On the basis of data available — resulting from a survey undertaken in 1932 — the author presents a report on peasant agriculture in the middle area of the People's Republic of Croatia (a constituent part of The Federal Peoples' Republic of Yugoslavia).

Of a total of 70 peasant holdings belonging to a village, 39 were made the object of the study. The size of the holdings surveyed varied between 0,2 and 14,6 hectares of cultivated land; most of them, however, were of 2 — 10 hectares.

As a result of the study, the author emphasizes subsistence farming generally prevailing on small-sized holdings of the area. In this system of subsistence farming a great many areas, which were more extensively exploited on larger peasant farms, were used as arable land in the case of smaller farms examined because of the need for production of food for the families concerned.

The average number of family members living on the farms examined ranged from 4 to 5,67. This number tends to rise with the increase in size of the holdings.

Hired labor on these family owned farms was only exceptionally used on all holdings. Individual family members of all holdings under 2 ha in size used to go and look for work elsewhere, prompted by need; this need, grew less, however, with the increase in size of the holdings. On farms of over 10 ha there was no need for looking for outside jobs.

Investments in buildings, tools, machines and livestock on holdings of various sizes are shown in a series of Tables. A careful analysis of the data available shows a decrease in farm investments per one ha with the growth in size of the farms; yet a clearly defined decrease of investments in buildings and livestock could not be established because of a most intensive animal production in the case of farms from 2 to 5 ha in size. On all

farms of over 2 ha two cows — with respective young cattle — were kept. As a general rule, the cows being also used for farm work. Two horses were not always found in all groups of farms. The number of pigs kept on the examined farms tended to increase with the increase in size of the holdings, not on a parallel line though.

The crop production of the farms examined was mainly directed towards (1) production of food for the family, and (2) crops for stock-feeding. There was no marketable crops production on the smaller farms, and only an unimportant amount of it on medium-sized holdings. Maize, wheat and clover were the 3 main crops, the first being grown on the smallest of farms as monoculture, or in alternation with potatoes or winter-wheat. On farms of 2 to 5 ha the follow-rotation was fairly general: first year — corn second year — winter-wheat; or, 1st year — maize, 2nd year — winter-wheat, 3rd year clover. The last mentioned rotation was the rule on bigger farms.

The highest value of crop and animal production was realized on farms of 2 to 5 ha. Evidently, these small farms, relying mainly on manual labour of family members, without any larger machines — and as a rule without any horse-power — answered best to the working capacity of families with 4 to 5 members. Larger farms in this system of agriculture were not suited for an average family, and it is this that accounts for a decreasing value of production per hectare on the bigger farms examined.

Market produce was generally realized through animal products, which increased with the size of farms; the rate per ha of the cultivated land was highest in the case of 2 to 5 ha farms.

L I T E R A T U R A

- Bićanić R. Kako živi narod. Zagreb 1936.
- Brdlik V. Nová hlediska a metodologické základy zpracování číselného materiálů akcí účetnických a dotazníkových. Zeměd. Archiv 1919.
- Carver T. N. Principles of Rural Economics. Boston 1912.
- Dubić S., Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Obzor broj 255, Zagreb 1929.
- Dubić S., Jugoslavien, Die bäuerliche Landwirtschaft, Berichte über Landwirtschaft, N. Folge, XVII, 3 Berlin 1933.
- Dubić S., Prilog istraživanju seljačkog gospodarstva, Križevci 1933.
- Dubić S., Sociologija sela, Split 1941.
- Frangéš O. Landwirtschaft und Agrarpolitik in Jugoslawien. Deutsche Agrarpolitik, herausgegeben von F. L. Ges. 1932.
- Frangéš O. Ökonomisch soziale Struktur der jugoslawischen Landwirtschaft.
- Karutz O. Betriebsgrösse und Erzeugung in der Landwirtschaft. Ber. über Landw. N. F. Bd. 6 Berlin.
- Krzymowski R. und Haase A. Die bäuerliche Landwirtschaft. Landw. Jahrbücher. Berlin 1927.
- Laur E. Grundlagen und Methoden der Bewertung, Buchhaltung und Kalkulation in der Landwirtschaft. Berlin 1928.
- Laur E. Landwirtschaftliche Betriebslehre für bäuerliche Verhältnisse. Aarau 1925.
- Laur E. Landwirtschaftliche Buchhaltung für bäuerliche Verhältnisse. Aarau 1925.
- Lenjin V. I. Agrarno pitanje. Prev. s rus. Zagreb 1935.
- Mirković M. Agrarna politika, Beograd 1939.
- Sedlmayr E. C. Die bäuerliche Landgutswirtschaft. Berlin 1930.
- Sims A. L. Elements of Rural Sociology. New-York 1930.